

SZABARI VERA

A NORMÁK MINT INTEGRÁCIÓS MECHANIZMUSOK A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Dol: 10.18030/socio.hu.2015.3.2

ABSZTRAKT

A tanulmány célja, hogy vázolja a korábbi hazai érték- és normavizsgálatok elméleti és módszertani hátterét, és ezeknek a társadalmi integráció problematikájához fűződő viszonyát. A hazai szociológiai érték- és normavizsgálatokban két, egymástól látszólag független kutatási terület azonosítható: az egyik a kollektivista elméleti háttérrel rendelkező devianciakutatások, a másik az egyéni cselekvőkre fókuszáló értékvizsgálatok. A kettő között jelentős diszcrepancia húzódik meg. Tanulmányomban a két terület együttes vizsgálatára, a mikro és makro szintek összekapcsolására teszek javaslatot, pontosabban vázolom a különböző normarendszerek, a konkrét cselekvések együttes antropológiai vizsgálatának lehetőségét.

Kulcsszavak: norma, érték, deviancia, integráció

NORMS AS INTEGRATION MECHANISMS IN CONTEMPORARY HUNGARIAN SOCIETY

ABSTRACT

The study aims to sketch the theoretical and methodological background of former Hungarian norms and values studies, and their relation to the question of social integration. We can identify two, seemingly unrelated research fields in Hungarian sociology: one of them is the sociology of deviance having a collectivist theoretical and methodological background; the other one is the domain of values studies primarily focused on individuals. Between these two main research approaches there is a significant discrepancy. In my study I propose a joint examination of the two areas, interlinking the micro and macro levels. In particular, I model a joint anthropological examination of the different systems of values and the concrete actions.

Keywords: norms, values, deviance, integration

A NORMÁK MINT INTEGRÁCIÓS MECHANIZMUSOK A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A tanulmány¹ célja a hazai társadalomban megfigyelhető normák integrációs (vagy éppen dezintegrációs) szerepének értelmezése, a lehetséges elméleti keretek és módszertani megfontolások felvázolása. A normák és az integráció viszonyának jelentős szociológiai szakirodalma van, ennek alapos ismertetése nem e dolgozat feladata, ugyanakkor el sem kerülhető bizonyos mértékig. Az áttekintés egyik oka, hogy az elméleti hagyományokban megtalálható és az empirikus kutatásokban alkalmazott megközelítésmódok: nevezetesen a kollektivista elméleti háttér, mely hazánkban leginkább a devianciakutatásokban érhető tetten, illetve az egyéni cselekvőkre fókuszáló értékvizsgálatok között jelentős diszkrepancia húzódik meg. A különbség részben a módszertani kiindulópontok és az ezekhez kapcsolódó mikro-makro perspektívák eltéréséből adódik, másrészt a társadalmi norma fogalmának többértelműségéből fakad: egyaránt értünk alatta értékeket, szabályokat, erkölcsi előírásokat, törvényeket, szokásokat stb., mely fogalmak külön-külön is hatalmas kutatási területeket jelölnek – nem csupán – a szociológia területén. Így tanulmányom első felében a hazai „normakutatások” két nagy csoportja: a devianciakutatások és az értékvizsgálatok legfontosabb megállapításait vázolom fel, utalok azok elméleti háttereire, a bennük lévő további lehetőségekre, esetleges hiányosságokra; végül kísérletet teszek a normakövetés mint integrációs mechanizmus három szintjének felvázolására.

DEVIANCIAKUTATÁS ÉS ÉRTÉKVIZSGÁLAT – EGY ÉREM KÉT OLDALA

A kollektív tudat szerepe

Magyarországon az ún. devianciakutatások – eredetileg társadalmi beilleszkedési zavarok megnevezéssel – az 1970-es évek elején indultak el (Andorka–Buda–Cseh–Szombathy 1974, Andorka 1986). Bizonyára a szocialista rendszer kritikájaként is értelmezhető, hogy az 1970-es évek hazai devianciakutatói Durkheim anómia elméletéből építkeztek, mely a válságokat elsősorban a kollektív rend zavarainak következményeiként írta le. Durkheim azon tétele, mely szerint a társadalmi anómia az egyének szükségletei és a rendelkezésre álló eszközök közötti aránytalanságokra, illetve a szükségletek nem megfelelő korlátozottságára – szükségletek alatt Durkheim elsősorban erkölcsi szükségleteket értett – vezethető vissza, megfelelt a korabeli hazai „kritikai” – akár neomarxista, és e tekintetben is kollektivista – szemléletnek (bár sem Andorka, sem Cseh–Szombathy nem tekinthető a szocialista rendszer marxista kritikusanak), mely elsősorban a rendszer elégtelen működésére fókuszált, kevesebb figyelmet szentelve az egyéni cselekvéseknek. Durkheim ugyanis abból indult ki, hogy az egyének nem képesek szenvedélyeiket megfelelő módon korlátozni, ezért ezt egy külső szabályozó erőnek kell megtenni helyettük, ez az erő pedig csakis erkölcsi (értsd kollektív, azaz társadalmi) lehet (Durkheim 2003:

¹ Jelen írás az *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* című OTKA kutatás (108836) egyik elméleti előtanulmányaként született, így elsődleges célja az eddigi normakutatások elméleti és módszertani dilemmáinak bemutatása, egy lehetséges „megoldási” keret felvázolása. A tanulmány elkészítését az OTKA támogatta.

269). Durkheim munkáiban a kollektív különös jelentéssel bírt: a szociológia diszciplináris igényét is erre alapozta, ez a perspektíva pedig az 1970-es években is a legitimitásáért küzdő hazai szociológia képviselőinek törekvéseit is képes volt alátámasztani. Kollektív szemben az egyénivel, az individuálissal, amelynek kutatása a pszichológia, a biológia, stb. körébe tartozik.² „A szent dolgok azok, melyekről maga a társadalom dolgozza ki a képzeteket. A legkülönfélébb kollektív lelkiállapotok, hagyományok, közös érzelmek, felindulások...” (Durkheim 2000: 328). Amennyiben pedig e közös hagyományra épülő kollektív tudat működik, a bűn, a normák adott mértékű megszegése – büntetést vonva maguk után – egyfajta integrációs mechanizmusként is értelmezhető. Amikor viszont megrendül a tradicionális szabályok tekintélye, olyan igények keletkeznek, melyeket nem lehet kielégíteni.³ Andorka Rudolf az 1980-as évek második felében e durkheimi elméleti keretnek megfelelően – és a szocialista társadalmi berendezkedés jellegzetességeként – erősödő értékválságról, az elidegenedés, a céltalanság, értelmetlenség és a tehetetlenség érzésének növekedéséről írt (Andorka 1992: 312). A rendszerváltás után nem sokkal épp az erkölcsi és értékválság erősödésének érzékelése nyomán fogalmazta meg azon hipotézisét is, mely szerint az, hogy 1988-ban a társadalom túlnyomó része gyökeres változásokat kívánt a gazdaság, a szociálpolitika és a politika területén, ezen anómikus állapotra, pontosabban a szocialista rendszer anómikus működésére vezethető vissza (Andorka 1992: 317–318). Andorka ugyanis a társadalomban tapasztalható gyenge szolidaritás okát abban látta, hogy a Kádár-rendszer büntetőjogi, elsősorban fegyelmi eszközökkel próbálta szabályozni a társadalmi folyamatokat, melyek a közvetlen kényszer elmúltával elhaltak, szemben az „alulról kifejlődő viselkedési szabályokkal, melyeket a társadalom többsége önként megtart” (Andorka 1992: 315).

Valószínűleg a kritikai állásfoglalás számlájára írhatjuk, hogy szinte semmilyen hivatkozást nem találunk a Durkheim által a modern társadalmakra jellemző organikus szolidaritás fogalmára,⁴ mely – ezt hiányolja Moksony egy 1996-os írásában – a munkamegosztás révén jön létre (Durkheim 2001: 140), ahogyan a heterogenitás és a feladatok differenciálódása következtében az egyének egyre inkább növekvő függőségbe kerülnek a társadalommal és alkotórészeivel (2001: 138). Durkheim ugyanis a kívánt integrációt a társadalom és a munkamegosztás fejlődésében, a társadalom „sűrűsödésében” látta megvalósulni (2001: 263), mely megsokszorozza a társadalmon belüli kapcsolatok számát (részletesen lásd Némedi 1993). Érdekes módon, bár Durkheim szerepe a hazai szociológiai kutatások elméleti megalapozásában központi jelentőségű volt, erre a dimenzióra a rendszerváltást követően sem tértek ki, amikor pedig az addigi foglalkozási szerkezet, a társadalmon belüli kapcsolatok jellege erőteljesen átalakult, a munkanélküliség addig nem ismert mértékben és formában lett jelen a társadalomban. Pedig a 2000-es években végzett, az egyéni vélekedéseket középpontba helyező érték-

2 Ki ne ismerné Durkheim társadalmi tény meghatározását, melynek legfontosabb ismérvei, hogy az egyéni tudaton kívül létezik, illetve „parancsoló és kényszerítő erővel” hat az egyénre (Durkheim 2000: 274). Durkheim az egyénre nehezedő kényszereket több csoportba sorolta, aszerint, hogy megsértésük esetén milyen jellegű büntetést vonnak maguk után, illetve megszilárdultságuk foka szerint (beszélt törvényekről, erkölcsi szabályokról, társasági illem-, illetve játékszabályokról, morfológiai szabályozókról és társadalmi áramlatokról). Ezen kényszerek legfontosabb tulajdonsága, hogy kollektívek, „csakis a társadalom lehet a hordozójuk” (Durkheim 2000: 274), a társadalom alatt pedig egyaránt érthetjük az egész társadalmat vagy annak egy-egy csoportját, vallási vagy épp szakmai közösségét.

3 Andorka 1996-os írásában Durkheim anómia, Marx elidegenedés, illetve Merton koncepcióját kapcsolta össze a deviancia értelmezési keretként.

4 Durkheim a munkamegosztásról szóló könyvében (2001) a mechanikus, avagy hasonlóságon alapuló szolidaritás mellett – melyet a büntetőjog szankcionál és büntetése révén a társadalmi kohézió megőrzését szolgálja (2001: 121) –, egy másik típusú, a differenciált társadalmakra jellemző és a munkamegosztás révén kialakuló organikus szolidaritás mechanizmusát dolgozta ki.

vizsgálatok épp a társadalmi kapcsolatok alacsony szintjéhez kötik a bizalomvesztést és a normatív szabályozás gyengülését (Tóth 2009). Ezek a kutatások az önkifejezési skálán mutatott magyar adatpontok – a gazdasági fejlettség szintje alapján – a várhatónál alacsonyabb értékét a civil és politikai szabadságjogok, a politikai szerepvállalás, a tolerancia és a bizalom hiányával kapcsolják össze. Tóth szerint a „bizalomhiány egyszerre lehet oka és következménye annak, hogy nagyon alacsony nálunk a társadalmi kapcsolattartás szintje” (2009: 27), mely a „magánerkölcs” és „közbűnök” közötti feszültséggel párosul. Társadalmunkban meglepően magas azoknak az aránya, akik úgy vélekednek, hogy egy adott szituációban ők betartanák a társadalmilag elfogadott normákat, mások viszont nem, tehát „magának a normának a betartása nem általános” – Tóth szerint ez nagymérvű frusztrációhoz vezethet” (Tóth 2009: 30).⁵

A jól látható kapcsolódási pontok ellenére azonban a mikro-makro megközelítések összekapcsolása elmaradt. Pedig az 1990-es években a kollektivista vs. individualista megközelítés egyfajta ötvözésére törekvő John Elster jelentős népszerűsége tett szert Magyarországon is, ugyanakkor az empirikus devianciakutatások figyelmen kívül hagyták. Az Elster által kínált elméleti keret a társadalmi normákat Durkheimhez hasonlóan a normák megszegésére adott büntetések fényében tárgyalta. Szerinte ahhoz, „hogy a normák társadalmiak legyenek, az kell, hogy mások is osszák őket, és részben az ő helyeslésükkel vagy helytelenítésükkel kell fenn tartanunk őket” (Elster 2001: 119). Azt a kérdést járva körül, hogy a társadalmi normák valamilyen további célt szolgálnak-e, azaz hasznosak-e vagy sem az egyén és a társadalom számára, jutott arra a következtetésre, hogy „a normavezérelt viselkedést a társadalmi szankciók fenyegetése támogatja, ami racionálissá teszi a normakövetést” (Elster 2001: 125). Levonható mindebből az a következtetés, hogy amennyiben egy társadalom képes megfelelő mértékben szankcionálni a normaszegést (ez alatt nem kizárólag jogi szankciókat értünk, hanem pl. „játékszabályokat” vagy „társadalmi áramlatokat”), akkor a társadalom megfelelően integrált lesz? Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy minél súlyosabb szankciók lépnek érvényre egy-egy normaszegés kapcsán, annál integráltabb társadalommal van dolgunk. Látható azonban, hogy az integráció-, deviancia- és értékutatások szoros kapcsolatban kellene, hogy álljanak a jogi szabályozások kérdésével. Sajnos azonban a hazai jogszociológia még adós a rendszerváltás óta eltelt időszak átfogó kutatásával, nem készültek szociológiai hatásvizsgálatok a jogi szabályozással kapcsolatban – és ezt csupán részben képesek orvosolni a Fleck Zoltán (2010), Sajó András (2006) és kollégáik által készített munkák.

Továbbra is megválaszolandó kérdés marad, hogy mi a viszony a társadalmilag előírt normák és a megvalósuló cselekvések között. Valóban úgy cselekszünk, ahogyan a normák „előírják” számunkra, vagy nem elég „erős” a szabályozás? Nincsenek direkt szankciók (avagy nem működnek a szankciók) a normák megsértésekor? (Elster szerint ez nem lenne elegendő ok, hiszen ha egyszer már interiorizálták őket, „a normák hatékonysága nem szorul rá külső szankciókra” (Elster 2001: 125), persze ez nem jelenti azt, hogy a külső szankciók feleslegesek lennének.)

⁵ Az anómia- és értékvizsgálatok közös halmazának is tekinthetjük azokat a kutatásokat, melyekben a normaszegés elfogadására is rákérdeznek a kutatók. Gyakran idézett kérdése a Hazai Háztartás Panel vizsgálatainak: „Aki vinni akarja valamire, rákényszerül arra, hogy egyes szabályokat áthágjon.” (Részletesen lásd Spéder–Paksi–Elekes 1998)

Poszt-szocialista értékeink

Az 1970-es évek devianciakutatásaival szinte egy időben, először az értékutatások elméleti vitái (Hankiss 1977, Heller 1970, Vitányi 1976, Varga 1969), majd az azokhoz kapcsolható empirikus, az egyének vélekedését középpontba állító vizsgálatok is elkezdődtek Magyarországon. E téren máig hivatkozási pont az a Rokeach-féle módszerrel és több felvétellel készült országos reprezentatív vizsgálat, melyet Hankiss Elemér, Füstös László, Manchin Róbert és Szokolczai Árpád végeztek (Hankiss et al. 1982). Összehasonlító kutatásukban a magyar és az amerikai társadalom értékrendjének feltérképezése és modernizációs sajátosságai megragadása volt a cél. A csak látszólag hasonló értékstruktúrával rendelkező amerikai és magyar társadalom között jelentős eltérés mutatkozott az értékek folytonosságában: míg az amerikai a polarításokkal együtt is folytonosságot mutatott, addig a hazai társadalom „kettéhasadt” az értékcsoportok tekintetében. Hankiss értelmezésében – mely jól illeszkedik a fentebb idézett és jóval burkoltabb kritikai állásponthez – az eltérések a negatív modernizációra, az üres individualizációra voltak visszavezethetők. Szerinte a hazai értékrendet leginkább a „hiányokkal” lehetett jellemezni, a modernizációs folyamat során háttérbe szorultak a tradicionális: vallási és közösségi (pl. szavahihetőség, szeretetteljesség és megbocsátás) értékek (Hankiss et al. 1982, 266), ugyanakkor az amerikai társadalomra jellemző posztmateriális, vagy modern önmegvalósítással összefüggő (a siker, a szabadság, az értékes munka) értékek terjedése elmaradt, mindehhez pedig a materiális értékek nagyfokú dominanciája társult. A hagyományos közösségi értékek felbomlása nem járt együtt alternatív közösségi identitások kialakulásával, így nagyfokú atomizációhoz, a politikai hatalom centralizációs törekvéseivel párhuzamosan pedig az önszerveződés alternatív formáinak elsorvadásához, a társadalom „infantizálódásához” vezetett (Hankiss 1983). Tulajdonképpen az 1980-as években az Inglehart-féle érték-skála alapján készült felvételek is hasonló eredményeket mutattak (Utasi 1984), melyeket a rendszerváltás utáni kutatások tovább erősítettek (Keller 2009). Az 1991-es nemzetközi felvétel szerint pl. Magyarországon voltak a legtöbben, akik a materialista (közrend fenntartása, infláció leküzdése), és legkevésbé, akik a poszt-materialista vagy szellemi (pl. nagyobb beleszólás a politikai döntésekbe, szólásszabadság) típusba tartoztak (Andorka 2004).

Bár a fentiekben röviden vázolt értékvizsgálatok elméleti gyökerei a kutatói értelmezések szerint a weberi hagyományhoz nyúltak vissza, amennyiben az egyének értékpreferenciájára hivatkoztak, a magyarázat szintjén valójában nagyon közel álltak a kollektivisták szemlélethez. Weber szerint az értékek az egyén életvezetésének (*Lebensführung*) mikéntjével, a szükséghez társuló viselkedésmóddal függenek össze (idézi Füstös és Szokolczai 1999). „Az értékek tehát nem azonosak a (szupraindividuális) normákkal, egy adott társadalom konszenzuális elveivel. Nem gyökereznek az ember (szubindividuális) biológiai vagy fiziológiai szükségleteiben sem. Az értékek többnyire az egyén életvezetéséhez kapcsolódnak, tényleges életelvek, amelyek a viselkedést irányítják, és hozzáférhetővé válnak, amint a gondolkodás által adekvátan megfogalmazódnak” (Füstös–Szokolczai 1999). Arról azonban már nem szóltak ezek a meghatározások, hogy ezek az egyéni és tényleges életelvek mi alapján strukturálódnak.

A kutatások tehát igazolni látszottak alapállításaikat, az egyéni értékek szintjén a társadalom tagjai nem voltak képesek valódi részeseivé válni a szocialista modernizáció folyamatának, mely azonban, jól tudjuk, nem egyéni szinten, hanem felülről, kényszer hatására következett be. Vagyis, a különböző módszertani megfontolások mögött valójában ismét – ha közvetett módon is – egy rendszerkritika, a szocialista rendszer kritikája köszönt vissza.

Az ezredforduló után végzett értékutatások hasonló tendenciákat mutattak ki, azonban a konklúzió némiképp változott. „Magyarországra az önkifejezési értékek alapján inkább a zárt, a világi-rationális értékek alapján pedig inkább a racionális/szekuláris gondolkodásmód jellemző” (Tóth 2009). Kolosi Tamás szerint „magyar sajátosság, hogy az értékszerkezetnek azok az elemei [...], melyek a sikerhez, a meggazdagodáshoz, az előrelépéshez kapcsolódó értékek, nagyon erőteljesen rétegspecifikusan oszlanak el, ugyanakkor az általános modernizációs, posztmaterialista, szekularizációs értékek vonatkozásában meglepően kicsik a rétegek közötti különbségek. Tehát általában a magyar lakosságban az elitre éppúgy, mint a legsóbb rétegekre egy erőteljesen államtól függő, a materiális fogyasztáshoz kapcsolódó, az autonómiákat, az önállóságot, az öngondoskodást kevésbé becsülő gondolkodási minta a jellemző” (Kolosi 2011). A rendszerváltást követő kutatások azonban még a korábbiaknál is visszafogottabban nyilatkoztak a vallott értékek mögött meghúzódó okokról, s talán nem véletlen, hogy a háttérben még mindig a szocialista rendszer hatását sejtették.

A rendszerváltást követően – talán a rendszerkritikát árnyalandozó, a korábbi kollektivista megközelítés erőteljes hatását egyensúlyozandó –, a figyelem a poszt-osztálytársadalmak teoretikusai felé fordult. Előtérbe került Beck a társadalmi struktúrával kapcsolatos elméletének az egyenlőtlenségek individualizálódásáról szóló tézise (Beck 1997), illetve a Schultze (1992) által szinteltolódásként vagy felvonóhatásként azonosított társadalmi jelenség, mely egyre inkább az egyéni életutak diverzifikálódását prognosztizálta. Beck szerint a poszt-szűkösség társadalmában (a nyolcvanas évek NSZK-jában és a kilencvenes évek Németországában) olyan naggyá vált a társadalmi biztonság, hogy az emberek kitörhettek a hagyomány által meghatározott életkereteikből és csak magukra hagyatkozhattak. A foglalkoztatottság bővülésével ugyan az élethelyzetek bizonyos tekintetben homogenizálódtak – vélekedett Beck, mégsem alakult ki a foglalkoztatottak (weberi értelemben vett) osztálya. Sőt, a megnövekedett döntési szabadság az osztálykulturális közös vonások eltűnéséhez vezetett: a cselekvők osztályhelyzete többé nem határozta meg a szociokulturális viselkedésüket. Beck értelmezésében az individualizációs folyamat a társadalmi kötődésektől, normáktól való elszakadás mellett, vagy éppen azzal párhuzamosan egyfajta társadalmi reinteegrálódást is hordozott. Erre példaként említette a társadalmi intézmények (család, munka világa, stb.) átalakulását, melyek a pluralizálódás mellett egyben szabványosodáson is keresztülmentek. E szerint a társadalom újfajta szövetei részben az individualizált fogyasztás útján alakultak ki, melyek felülír(hat)ták a hagyományos rétegződés-modelleket. Talán csak látszólag ellentmondásos, hogy bár Beck megközelítése számos hazai kutatást inspirált, és annak ellenére, hogy az értékutatásokban a materiális fogyasztáshoz kapcsolódó, illetve az állami gondoskodásban bízók azonos csoportot, ráadásul a társadalom jelentős arányát kitevő csoportot metszettek ki, a fogyasztás reinteegráló szerepe kevésbé volt érezhető (lásd lentebb).

Schultze élménytársadalom-koncepciója, mely az individualizációs folyamatnak tulajdonított jelentőséget, szintén empirikus kutatásokat inspirált Magyarországon is. Szerinte a valahová kapcsolódás továbbra is létező igénye nyomán értelmezhetők az ún. társadalmi miliók. Elmélete szerint ugyanis csak olyan nagycsoport alakíthatja a társadalmi struktúrát, amelyet a benne részt vevők maguk is érzelnek. A miliók olyan létformák, melyeket sűrűbb belső kommunikáció (tagjaik nagyobb valószínűséggel érintkeznek egymással, mint más miliókba tartozókkal), valamint az információfeldolgozás speciális módja jellemez. A társadalomban a különböző miliók gyakorlatai szerint zajlik az értelmezés- és cselekvésmódok elsajátítása, a miliók tehát értelmezési kö-

zösségek, melyeknek integráló szerepe egyértelmű.⁶ A kapcsolatok adottságából az élménytársadalomban a kapcsolatok választása lesz; az egyén saját élményorientációja alapján választ.⁷

Az élménytársadalom elméletét komoly kritikák érték amiatt, hogy az egyenlőtlenségeket kevésbé hangsúlyozza, bár Schultze sosem tagadta ezek létét. Mindazonáltal valóban nem foglalkozott a poszt-szűkösség társadalmában is jelen lévő munkanélküliekkel, bevándorlókkal és más hátrányos helyzetű csoportokkal. Beck ezzel szemben különbséget tett egyrészt aközött, ahol a szociális biztonság, az életszínvonal-emelkedés gátolja az osztályképződést és a hagyományos kötelekek elhagyása is az individualizációt segíti, másrészt aközött, ahol az osztályképződés új alapjai alakulhatnak ki (ilyennek tekinti a munkanélküliséget), illetve harmadrészt ahol a hagyományos kötelekek jobban megmaradnak (vidék, szegregáció), ezáltal az individualizáció korlátok közé szorul, vagy meg sem jelenik.⁸

A posztmodern elméletek magyarországi recepcióját alaposan befolyásolta az a különbség, mely a nyolcvanas-kilencvenes évek német és a posztszocializmus magyar társadalmá között fennállt. Kolosi 2000-es (továbbá Fábíán et al. 1998, 2000, Bukodi 2006) elemzése a fogyasztói társadalom (részleges) létrejöttének nem tulajdonított valódi réteggépző szerepet. Ezzel szemben Utasi (2006), illetve Csité et al. (2006) szerint lehet a fogyasztásnak (életminőségnek) olyan hatása, amely kapcsolatba hozható egy másfajta réteggépzéssel. Csité, Kovách és Kristóf 2006-os tanulmánya a schultze-i miliófogalom nyomán megkísérelte felvázolni az ezredforduló magyar társadalmának fogyasztói milióit. Az empirikus adatok⁹ alapján a szerzők elfogadhatónak tartották azt a hipotézist, mely szerint a magyar társadalomban léteznek jól elkülöníthető fogyasztói miliók. Az általuk beazonosított 7+1 milió egyszerre mutatott vertikális és horizontális tagoltságot. Szerintük a felső rétegeken belül az ezredforduló előtt a klasszikus magas kultúra fogyasztása volt a választóvonal, az ezredforduló után azonban, a politikai megosztottság a felső rétegekben olyan erősen érvényesült, hogy három, technokrata elitnek, balliberálisnak és jobboldalinak nevezett miliót különböztettek meg. Vertikálisan e miliók alatt alakították ki a férfi, női, fiatal, valamint a bulvár miliót, ezek alatt pedig a ritkán fogyasztók csoportja állt, mely a fogyasztás társadalmi integráló hatásából nem, vagy csak igen kevésbé részesül. Míg a ritkán fogyasztók csoportja a hazai társadalom mintegy 25–30%-át foglalta magában, addig a kívül rekedtek aránya a német poszt-indusztriális társadalomban 10–15% volt. Ha ezt összevetjük azzal a fentebb már említett értékpreferenciával, mely szerint a hazai társadalom egésze a materiális értékeket preferálja, sokkoló az ellentmondás.

6 Ugyanakkor Schultze az individualizáció kapcsán a lehetőségtér kibővülése mellett annak elbizonytalanító hatásait is hangsúlyozta, amennyiben a dezintegráló hatásra az egyének saját lehetőségeik kognitív beszűkítésével reagálnak. A miliók által tagolt élménytársadalmat ezért a kölcsönös meg nem értés struktúrájának is nevezte: a miliók közötti konfliktusok a dezintegráció jeleként legfeljebb lenézés, értetlen vállvonogatás formájában fejeződnek ki.

7 Azonban, bár a társas kapcsolódás megvéd az állandó döntési helyzet okozta bizonytalanságtól, az élményorientáltság vonatkozásában a csalódás és unalom veszélyét rejti – egy bizonyos típusú fogyasztási mód választása ugyanis egyúttal az alternatívákról való lemondást is jelenti. A miliókat az életkor és képzettség, valamint a személyes stílus tagolja. A miliótagság nem kizáró jellegű, egy egyén (maximum) kettőbe tartozhat.

8 A fogyasztással, az életstílussal kapcsolatos, „későmodernnek” is nevezett elméletek nagy hangsúlyt fektetnek az úgynevezett „kiagyazódásra”, melynek végeredményeként az egyéni ízlést, kulturális preferenciákat és gyakorlatokat már nem a társadalmi státusz határozza meg. A kiagyazódás legfőképpen a társadalom középrétegeiben, az elit és a szegénység közötti csoportokat érinti, körükben nő az indeterminizmus.

9 A Szonda Ipsos médiafogyasztói adatfelvétele 15 ezer egyén megkérdezésével készült.

Az értékutatások alapján állítható, hogy a rendszerváltás óta eltel közel 20 éves időszak társadalma nem volt képes megalapozni egy olyan értékrendszert, mely a paternalista viszonytal szemben az önmegvalósítás, az értékes munka és szabadság dimenzióit erősítette volna. Pedig „a modern társadalom igényli a Max Weber-féle protestáns etikát, vagyis azt a meggyőződést, hogy a társadalom tagjai nem csak részt vehetnek, hanem részt is kell venniük társadalmi környezetük alakításában, azt, hogy ne érezzék magukat a hatalom kiszolgáltatottjainak, hanem alakítsák saját sorsukat, végül, de nem utolsósorban – hogy bizonyos alapvető erkölcsi normákat az üzleti életben és a politikában kötelezőeknek fogadjanak el” (Andorka 2004: 817). A kutatói elvárással szemben, úgy tűnik, az értékpreferenciák csekély mértékű individualizálódásáról szóló eredmények is inkább a módszertan individualisztikusabb kiindulásából következtek, mintsem egy nagymértékű társadalmi változásból.

DILEMMÁK ÉS SZINTETIZÁLÓ TÖREKVÉSEK

A hazai társadalom formális és informális normakövetési gyakorlatának, és annak az integrációs és dezintegrációs folyamatokra gyakorolt hatásának vizsgálatakor a fentiekben vázolt mikro–makro elemzési szintek, illetve a módszertani kollektívizmus–individualizmus megközelítések összekapcsolását tenné szükségessé. A mikro–makro problematikája a nemzetközi szakirodalom mellett – főként Coleman (1990) munkája nyomán – számos hazai reflexiót is eredményezett (Némedi 1998, Tardos 1998, Szántó 1998), épp ezért itt nem térek ki e problematika elméleti előzményeire. Esetünkben a kérdés az, milyen a társadalmi normák rendszere a hazai társadalomban, és azok milyen viszonyban állnak az egyéni cselekvésekkel. Feltételezzük, hogy a hazai társadalomban eltérő normarendszerek léteznek, és ezek hatása eltérő lehet a különböző társadalmi csoportok esetében. Alapvető kérdés tehát, mi határozza meg, hogy mely normák szerint cselekszünk, vagy éppen hogyan értelmezzük az adott normát. Hiszen sokszor azonos és akár tudatosan vállalt normák, értékek különböző egyéneket más-más cselekvésre motiválnának, a normák következetes és logikus kibontása (ahogyan arra Weber szerint van mód) már maga is egyfajta normakeretben értelmezhető csupán. Más lehet a logikus következménye egy norma betartásának az egyik, illetve egy másik személy (kultúra, szubkultúra) esetében. Emellett, ahogyan egyének egyszerre több szereppel rendelkeznek, úgy az ezekhez a szerepekhez kapcsolódó, sokszor ellenmondásos vagy eltérő normák kezelése is megnehezíti a kutatást. Amennyiben társadalmi normák alatt olyan elvárt viselkedésmódokat értünk, melyek hivatkozási keretet biztosítanak az egyén társadalmi kapcsolataiban, a társadalom tagjai többé-kevésbé elfogadják őket, megszegésüket szankcionálják, ezáltal döntően befolyásolják az egyének cselekvéseit, viselkedését, akár azok követéséről, akár elkerüléséről legyen szó, akkor figyelembe kell venni ezek többértékű dimenzióját. Másrészt az is tisztázásra szorul, hogy milyen viszony húzódik meg az egyének által vallott, illetve a szociológusok által rendszerszerűnek tekintett társadalmi szabályok, valamint a konkrét cselekvések között. Ezt némiképp megoldani látszik Charles Morrisnak az 1960-as években született írása, mely az értékfogalmak két típusát különböztette meg. Az egyik, mely ténylegesen meghatározza választásainkat, cselekvéseinket, ezt nevezte operatív értékaspektusnak, a másik pedig, melyről azt hisszük, hogy preferálni, kívánni kell, ezt nevezte elgondolt értékaspektusnak (Varga 2013: 38).

Alapvető probléma továbbá, hogy a normák (szabályok, erkölcs) beazonosítása (megnevezése) önmagában még kevés információt nyújt az egyének tényleges cselekvéseiről. (Pl. a házasság normatív értéke viszonylag magas a magyar társadalomban, mégis az egyéni cselekvések kimenetele magas válási számokat eredményez;

az „elméleti szinten” liberális értékekkel azonosuló egyén tényleges cselekvése sok esetben nem követi a liberális normákat; az esélyegyenlőség mellett érvelő értelmiségi szülők saját gyermeküket „elit” iskolába íratják, és a példák vég nélkül sorolhatók). E fenti dilemma felvet egy másik alapvető kérdést is: az értékek, normák értelmezésének problematikáját. Az értékvizsgálatok kapcsán mindig feltehető az a kérdés, hogy az adott válaszadók milyen értelmezést tulajdonítottak a megjelölt „értékeknek,” fogalmaknak. Mit értenek „béke” alatt: családi békét, békességet, esetleg a világbékét, az éppen zajló háborús konfliktus lezárását? Ezekre a kérdésekre próbál válaszolni az etnometodológia nyomdokaiban járó antropológiai megközelítésmód, ahol a hétköznapi tudások, viláértelmezések, magától adódó értelmezések szerepére mutatnak rá (lásd 3. pont) (Garfinkel 1967).

A probléma „megoldására” javasoljuk bevezetni a normakövetés mechanizmusának három szintjét, melyek célja az eltérő normarendszerek, a konkrét cselekvések és az előbbieket kontextuális, antropológiai vizsgálata. Nem csupán azt vizsgáljuk, hogy melyek azok a normák, amik alapján cselekszenek az egyének, hanem azt, hogy melyek azok a normák, melyekre az egyének egy-egy cselekvésük kapcsán hivatkoznak, ezáltal módosítva azt. A normakövetés mechanizmusának három szintjét különböztetjük meg, melyek ugyanakkor önmagukban is problematikussá váltak a mai magyar társadalomban.

1. Ahogyan arra a fentiekben utaltunk, feltételezzük, hogy társadalmunkban eltérő normarendszerek léteznek. Hagyományosan a metaértékek szintjének tekintjük azokat a jogi, erkölcsi és kulturális kereteket, melyek meghatározzák a lehetséges viláértelmezések és az ezekhez kapcsolódó normák és értékek körét. Ide tartozhatnak a különböző kultúrák (pl. az ún. európai és/vagy nemzeti kultúra, a magas és tömegkultúra, stb.), ideológiák, illetve társadalmi intézmények (az állam, az oktatás vagy a család) által képviselt és közvetített értékek és ezek lehetséges hatásának vizsgálata. A kérdés, milyen értékeket közvetítenek ezek az egyének felett álló keretek? Hogyan vizsgálható a különböző ideológiák, kultúrák által közvetített értékek rendszere? Ezen értékek vizsgálatának csupán egyik, ugyanakkor mára igencsak kiterjedt területe lehet a média kutatása, a média által közvetített értékek szerkezetének feltárása. Emlékezzünk csak vissza, hogy a múlt század 50-es éveitől kezdve a televízió térhódítását érzékelve többen vélekedtek úgy, hogy létrejött egy közös kulturális tér, melyet a közös (hierarchikus) kulturális kánon közvetítőjeként is értelmezett a szakirodalom. Ezt a kánont a legteljesebben Bourdieu képviselte (Bourdieu 1984). Tézise szerint a „helyes” ízlést a társadalmi hierarchia csúcsán állók határozzák meg, akik rendelkeznek a finom megkülönböztetések képességével. Bourdieu szerint ezt az ízlést kulturális mérceként a többi társadalmi csoport is elfogadja, jóllehet ők maguk nem feltétlenül látják át a distinkciók szimbolikus rendszerét. Az 1980-as évektől kezdődő magyarországi változások azonban – az állami televíziózás monopóliumának megszűnése, a kereskedelmi és kábeltévék, valamint az internet elterjedése – új kulturális és társadalmi helyzetet teremtettek (Császi 2008). A változások következtében a médiában is megszűnt a fogyasztást befolyásoló szűkösség, ami alapjaiban változtatta meg a média szerkezetét, a fogyasztóhoz (akik már nem csupán fogyasztók, hanem sok esetben maguk is aktív „termelők”) való viszonyát, azok megítélését.¹⁰ A (kereskedelmi) televízió megszűnt az elit kulturális kánonjának közvetítője lenni, ehelyett az identitások sokféleségét kínálta. Ugyanígy, megszűnőben vagy elmosódóban volt a korábbi, a kritikai kultúrakutatás (frankfurti iskola) által élesnek feltételezett határ az elit- és a tömegkultúra között. A hétköznapi fogyasztásban

¹⁰ A késő-modern médiakörnyezet legfőbb jellemzője, hogy a korábban passzív befogadónak feltételezett fogyasztóból, elsősorban az internetes közösségi oldalak hatására a médiatartalom előállításában aktívan résztvevő felhasználók lesznek (Myat 2010).

olyan kulturális gyakorlatok érvényesülnek, melyekben a magaskultúra és a populáris kultúra fogyasztása nem különül el (omnivorizáció, azaz kulturális mindenevés) (Peterson–Kern, 1996). A pluralizált médiakínálat és különösen az internet térhódítása sok tekintetben megváltoztatta az egykori közös kulturális teret (Csigó 2006). A média korábban egymástól elkülönülő funkciói (pl. hírfogyasztás és szórakoztatás) összerosódtak, maguk a kulturális tartalmak pedig vándoroltak és vándorolnak a különböző médiumok között. Ezt a jelenséget hibriddé válásnak nevezi a médiakutatás (Császi 2003: 2008). A hibrid média terében egy újfajta kulturális nyilvánosság jött létre, melyben a mindennapi élet kultúrája domináns szerepet játszik a magas vagy hivatalos kultúrával szemben (tabloidizáció). Így a médiafogyasztás korábbi, a domináns kulturális kánon elfogadásával integráló szerepe alapjaiban kérdőjeleződött meg.

Szintén széles kutatási kört jelöl ki a különböző intézmények által közvetített értékek vizsgálata. A szocializáció során elsajátított kollektív identitás(ok) és az azok alapján kialakuló attitűdök és gyakorlatok alapvetően járulnak hozzá egy társadalom integrációjához. A magyar kutatások szerint (Csepeli–Örkény 1998, Csáki et al. 2000, Szabó 2004, 2010) Magyarországon a rendszerváltás óta a fiatalok szocializációjában a nem formális közvetítő mechanizmusok szerepe a meghatározó. Szabó Ildikó szerint (Szabó 2010) az identitásképződés erősen fragmentált: a különböző szereplők – család, iskola, média – közötti gyenge és véletlenszerű kapcsolatok jellemzőek. Az iskola, mely elméletben az állampolgárok közösségével való azonosulás elsődleges színtere lehetne, legalábbis a 2000-es évek elejéig az ideológiai indoktrinációban való kötelező részvétel évtizedei után inkább elhárította magától ezt a szerepet. Ennek oka Szabó szerint, hogy Magyarországon sem az állampolgári, sem a nemzeti identitásról nem alakult ki társadalmi konszenzus, sőt maguknak a fogalmaknak a tisztázására sem került sor. Míg a modern demokráciák konszenzusos modelljében a nemzeti identitás kialakulása az állampolgári szocializáció része, addig Magyarországon a nemzeti és az állampolgári identitás lehetséges mintái, az előző történelmi korszakok megítélése és a nemzet fogalmának értelmezése erősen megosztja a társadalmat. Főként a nemzeti identitás fogalmára érvényes, hogy a politikai identitással erősen összekapcsolódva, ellenségeképeket létrehozva működik, így sokkal inkább dezintegráló, mint integráló hatású. A kollektív identitás megélésének gyakorlatai, mint például a nemzeti ünnepek, konszenzus hiányában inkább a bizalmatlanságot, a saját és a másik csoport közötti határok átjárhatatlanságát növelik. Ezt a hatást tovább erősítette a politikai elit polarizálódása. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2000, 2011) húsz év adatainak elemzése alapján kimutatta, hogy Magyarországon az utóbbi két évtizedben egyre növekedett a már eredetileg is magas politikai polarizáltság, a 2000-es évek végére Európában szinte egyedülálló szintet érve el. Körösi András (2012) vizsgálata ezzel párhuzamosan a politikai elit még extrémebb polarizációját mutatta és a politikai elit felelősségét hangsúlyozta. „Az ideológiai-politikai távolság egyben kapcsolati távolsággá is válik” (Angelusz–Tardos 2011: 362), és egy divergenciaspirál indul el.

Bár számos kutatás készült a szocializáció során elsajátított értékek és normák szerepéről, jóval kevesebb figyelmet szentelünk arra, hogyan befolyásolják, pontosabban észrevétlenül kényszerítik ki az értékek és normák vaskos rendszerét a különböző intézmények „technikai” megoldásai, a tankönyvek által közvetített értékek, vagy éppen az egyes hivatalok, oktatási terek berendezései, ahol az ügyét intéző állampolgár állva, meghajolva intézheti hivatali ügyeit, a kötött padosorok pedig csakis a frontális oktatást „támogatják”. Fontos tehát, hogy metaszintként ne csupán az egyének felett lebegő elméleti, világértelmezési szinteket vizsgáljuk (bár azok be-

azonosítása is elkerülhetetlen), hanem utalva Durkheim morfológiai tényeire és Latour hibridjeire, figyelembe vesszük azokat a technikai vagy legalábbis technikai jellegűnek látszó kereteket, melyekben valójában emberi szándékok és megfontolások tömörülnek, jelentősen befolyásolva egy társadalom működését, értékrendjét, a csoportok közötti lehetséges kapcsolatokat. Erre példa a Durkheim által említett úthálózat, mely „kényszerítő erejű” nem csupán az esetleges útvonalak kialakításában, de már a célok kijelölésében is, vagy a Latour által felvetett technikai eszközök széles köre, mint pl. a fekvőrendőrkötő, mely eredetileg egy erkölcsi normát közvetít („vigyázz gyermekeink épségére!”), ugyanakkor ezt egy technikai figyelmeztetéssé transzformálja („fékezz, hogy ne legyen baja az autódnak!”) (Latour 1999). E delegáció során a normák olyan képviselőivel kerülünk szembe, akik térben és időben tőlünk távol vannak, épp ezért szinte lehetetlenné válik a velük szembeni kritika verbális megfogalmazása. E kerülőutakon keresztül azonban számtalan dolog kényszerít bennünket arra, hogy azok „javára” (normái szerint) cselekedjünk, akik nincsenek jelen és nem is ismerősök számunkra (Latour 1999: 190). „Az integráció a szó minden értelmében hibridek hálózatától, a hibridek 'helytállásától' és stabilitásától (a műszerek és berendezések működőképességétől, a vegyületek stabilitásától) függ.” (Némedi 1998)

Látható tehát, hogy az értékek és normák kollektív rendszere nagyon változatos utakon hat a társadalom tagjaira, részben úgy, ahogyan azt Durkheim több mint száz évvel ezelőtt megírta, külső kényszerítő erővel, még akkor is, ha nem vagyunk tudatában ezen értékek valódi tartalmának, a normák mögött rejlő szándékoknak, vagy éppen azok kényszerjellegének. Ami arra figyelmeztet bennünket, hogy a „metaszintet” sokkal inkább egy hálózat elemeként, nem pedig különálló dimenzióként kell vizsgálnunk. Ez pedig elvezet bennünket az általunk 3. szintnek tekintett normatív mechanizmusok vizsgálatához.

2. Amennyiben sikerült beazonosítani a társadalmi szinten meglévő normákat, továbbra is megválaszolandó kérdés marad, hogyan hatnak ezek cselekvéseinkre. A mechanizmus második szintjeként foghatjuk fel az egyes egyének esetében vallott értékek, a cselekvéseik értelmezésében szerepet játszó normák rendszerét, melynek egyik kitüntetett területe lehet a normák rangsorolásának, illetve a szerepek pluralitásának vizsgálata. Feltételezve, hogy egy egyén akár eltérő szerepeihez kapcsolódóan egyszerre többféle értékrendszernek is képes megfelelni, érdemes az egyén által vallott értékeket, a konkrét cselekvéseket és az értelmezési módokat együtt vizsgálni. Az egyének által preferált értékek esetében számos hagyományos vizsgálati módszer létezik, ezek azonban csupán ritkán kerülnek összevetésre a tényleges cselekvésekre való rákérdezésekkel. Még kevesebb kutatás született az egyének értelmezési kereteinek vizsgálatára. Ennek egyik kitűnő terepe lehet az identitás narratív konstrukciójának vizsgálata. Schleicher Nóra például egy 2015-ös tanulmányában azt vizsgálta, hogy „mi alakítja egy adott kontextusban elmondott önéletrajzi történet tartalmát és formáját” (Schleicher 2015). Vizsgálata azért is érdekes számunkra, mert a mindennapi valóság világába kalauzol el bennünket: saját középiskolai osztályának húsz éves érettségi találkozásán elhangzott narratívákat elemezte az ott megjelenő értékek és normák (elsősorban a siker-kudarccal) függvényében. A szerző kiindulópontja, hogy mind a siker, mind a kudarc társadalmi konstrukció, melyet a narratívákon keresztül láthatóvá is tesz. Sőt, arra is rávilágít, hogy társadalmunkban „a siker alapvetően gyanús”, így miközben a beszélők sikeresként szeretnék magukat láttatni, egyben távolítják is magukat attól. A narratívák elemzése tehát alkalmas eszköz lehet az egyén által képviselt értékek és a cselekvéseik értelmezésében megragadható normák együttes vizsgálatára, amely ha nem is teljes mértékben, de talán lehetőséget adhat a kollektivista-individualista kiindulópontok áthidalására is.

3. A harmadik, az általunk normatív mechanizmusoknak nevezett szint leginkább a két előző vizsgálati szint kombinációja. Normatív mechanizmusoknak tekintjük azokat a folyamatokat, melyek meghatározzák, hogy adott szituációban milyen normákat tart(hat)unk lényegesnek, jónak, illetve betarthatónak, ennek vizsgálata pedig egy régi-új megközelítést tesz szükségessé, mely Lator (1999) szavaival élve úgy szólhat: „kövesd a cselekvőt!” Ennek felvázolásához a lehetséges megközelítések közül egy klasszikus példát, Bourdieu kabil etnológiai tanulmányait emeljük ki, melyekben a szerző a normatív szabályok és a tényleges választások, cselekedetek viszonyára, sőt, annak kettős funkciójára mutatott rá. Bourdieu a tényleges házassági gyakorlat, a tényleges valóság és az előírt valóság, azaz az előírt házassági szabályzás között lényeges eltérést tapasztalt. „E gyakorlatokat csak akkor értelmezhetjük, ha összefüggésbe hozzuk egymással az objektív *struktúrát* – ez határozza meg az említett gyakorlatokat generáló habitus létrejöttének társadalmi feltételeit –, valamint a habitus működéséhez szükséges feltételek, vagyis a *körülmények* egybeesését (a konjunkturát), mely utóbbi, feltéve, hogy nem következik be gyökeres változás, az objektív struktúra egyik sajátos állapota” – írta Bourdieu (2009: 214–215). Arra is felhívta a figyelmet, hogy a hagyományos kabil társadalomban a gazdasági kapcsolatok szintén a társadalmi normák, a becsület éthoszának függvényeként érthetők meg, ugyanis ezek „fátyla mögött maradnak” (Bourdieu 2009: 54).¹¹ Így például a nehezen, hosszú alkudozás után kialakult hozományból visszaadott rész olyan gesztusként értelmezhető, mely e javarészt gazdasági aktust becsületbeli kommunikációvá alakítja át (Bourdieu 2009: 55). „A gyakorlati érzék, amely a habitus lényegét alkotja, képes arra, hogy (az adott példában) a család számára (a szimbolikus tőke gyarapítása szemszögéből) legelőnyösebb házasságot kösse meg, amelyet aztán a megfelelő eufemizálás segítségével úgy tüntet fel, mint a manifeszt szabályokhoz illeszkedőt [...], 'iracionális' gyakorlatait, amelyeket az antropológia hajlamos a tradíció semmitmondó fogalmával értelmezni” (Némedi 2004). Lényeges, hogy bár a kabil tanulmányokban egy tradicionális társadalom jelenik meg előttünk, Bourdieu francia társadalomról szóló munkái azt mutatják, hogy legalábbis elméleti megalkotójuk szerint a szimbolikus tőke, a habitus ugyanilyen jelentőséggel bír a modernnek nevezett társadalmakban is. Épp ezért a társadalom nem a durkheimi értelemben kényszerítő elem, oka az egyéni cselevésnek, sokkal inkább „egyfajta ontológikus cinkosság” (Takács 2005: 69). „A történelem bizonyos mértékben önmagával kommunikál, önmagában és önmagáról verődik vissza. Ennek elméleti következményei vannak. Az egyiket Bourdieu németül fogalmazza meg: *Wesen ist was gewesen ist*. »Érthető: a társadalmi lény az, aki volt, de az, aki egyszer volt, soha nem az önmagért való történelembe íródott bele, hanem a társadalmi létbe, a dolgokba és a testekbe is.« Az intézményesedés folyamata során a dolgokban és testekben felhalmozódó történeti tapasztalat – mely magán viseli keletkezésének körülményeit – saját reprodukálásának feltételeit igyekszik megteremteni, folyamatosan megsemmisítve más, lehetséges leágazásokat” (Takács 2005:70).

A cél tehát az eltérő elemzési szintek egyetlen hálózatban történő elemzése, mely lehetővé teszi a különböző szintek és cselekvők egymásra gyakorolt hatásának vizsgálatát is. A metaszintnek tekintett értékek, ideológiák esetében például figyelembe kell venni, hogy milyen közvetítőkön keresztül, hogyan hat a társadalmi

¹¹ A kabil társadalomban a viszály nem feltétlenül a társadalmi rend fellazulásaként értelmezhető, ellenkezőleg, annak fenntartását szolgálhatja. Hiszen mind a kihívó, mind a visszavágó benne vannak a játékban. Ugyanakkor az ajándékozás is tekinthető egyfajta kihívásként (viszályként), amennyiben aszimmetrikus viszonyokat teremt. „Ebben a vonatkozásban Mauss jóval megelőzte Bourdieu-t, s ezt az utóbbi több helyen el is ismerte: az ajándékcsera éppúgy lehet az egyenlők közötti kölcsönösségen alapuló viszonyok újratermelése, mint uralmi státusok megteremtője és az uralomért való kíméletlen viadal színtere (Mauss 2000).” (Némedi 2004)

csoportokra, egyénekre, mitől függ ezek befogadása, illetve hogyan zajlik e metaszintek „egyéniesítése”, mi az, amit a különböző csoportok aztán belsővé tesznek, és ezáltal integrálnak vagy éppen kirekesztenek másokat, illetve a különböző transzformációk nyomán hogyan módosulnak ezek a metaszintként kezelt, kollektív értékek.

- Hankiss E. – Füstös L. – Manchin R. – Szokolczai Á. (1982) *Kényszerpályán?* Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Hankiss E. (1983) *Társadalmi csapdák. Diagnózisok.* Budapest: Magvető Kiadó.
- Heller Á. (1970) *A mindennapi élet.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keller T. (2009) *Magyarország helye a világ értékterképén Elemzés a World Value Survey kutatás 5. hulláma alapján.* Budapest: Társi.
- Kolosi, T. (2000) *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete.* Budapest: Osiris.
- Kolosi T. (2011) „Magyar dölyffel...” Csepeli György, Kolosi Tamás, Pikó András (moderátor) és Vitányi Iván kerekasztal-beszélgetése. *Mozgó Világ* (online), 2011. január, <http://mozgovilag.com/>.
- Körösényi András (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. In Boda Zs. – Körösényi A. (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában.* Budapest: MTA TK PTI – ÚMK, 284–309.
- Latour B. (1999) *Pandora's Hope.* Cambridge, Harvard University Press.
- Merton, R. K. (2002) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Budapest: Osiris.
- Moksony F. (1996) Durkheim után: gondolatok a devianciakutatás társadalomképéről. In Moksony F. – Münnich I. (szerk.) *Devianciák Magyarországon.* Budapest: Közélet Kiadó.
- Munk V. (2013) Vágási Feri és Balogh Nóra esete Oláh Gergővel. A romák reprezentációja a többségi média szórakoztató műsoraiban. *Médiakutató* 14 (3), 27–38.
- Myat, K (2010) Médiaelméletek és a késő-modern médiakörnyezet. *Médiakutató* 2010 nyár. http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_02_nyar/04_mediaelmelet.
- Némedi D. (1993) Család, korporáció, állam. A 'tudat' kommunikatív felfogása Durkheimnél. *Szociológiai Szemle* (3–4), 81–99.
- Némedi D. (1998) Megjegyzések Tardos Róbert 'Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára' című tanulmányához. *Szociológiai Szemle* (2).
- Némedi D. (2004) A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle*, 2004 (3) 23–35. <http://www.mtapti.hu/mszt/20043/002.pdf>.
- Peterson R. A. – Kern, R. (1996) Changing highbrow taste: from snob to omnivore. *American Sociological Review*, 61, 900–909. <http://dx.doi.org/10.2307/2096460>.
- Sajó A. (2006) A liberális jog sorsa Magyarországon: a szólásszabadság kalandjai 1989 után. *Jogtudományi Közlöny* 61:(10), 365–373.
- Schultze, G. (1992) *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart.* Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
- Schleicher N. (2015) Narratív identitáskonstrukciók. In Szabari V. – Takács E. – Pál Eszter (szerk.) *Vita publica.* Budapest: ELTE TáTK, 166–189.
- Spéder Zs. – Paksi B. – Elekes Zs. (1998) Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy (szerk.) *Társadalmi riport 1998.* Budapest: TÁRKI, 490–513. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a882.pdf>.
- Szabó I. (2004) Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio* (4), 551–567.
- Szabó I. (2010) Nemzeti identitás és politikai szocializáció. *Új Ifjúsági Szemle* 2010 tavasz.
- Szántó Z. (1998) A makroszociológia mikroalapjairól. *Szociológiai Szemle*, (2), 89–108.
- Tardos R. (1998) *Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémákra.* <http://www.mtapti.hu/mszt/19981/tardos.htm>.
- Takács E. (2005) Bourdieu történelem-szemlélete és a történészek Bourdieu-képe. *Szociológiai Szemle* (4), 68–84. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0504takacs.pdf>.
- Tóth (2009) *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságerzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában* Budapest: TÁRKI.
- Varga K. (1969) *Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Varga K. (2013) *Értékek fénykörében – 40 év értékutatás és jelen országos vizsgálat.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Utasi Á. (1984) *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Utasi Á. (2006) *A szubjektív életminőség forrásai. Biztonság és kapcsolatok.* Budapest: MTA PTI.